

Коваленко Н. П.

аспірант,
Національна академія керівних кадрів
культури і мистецтва

МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА ІВАНА ГОНЧАРА – СКУЛЬПТОРА, ЖИВОПИСЦЯ, ГРАФІКА, МИСТЕЦТВОЗНАВЦЯ, ЕТНОГРАФА, ГРОМАДЯНИНА

Анотація. Стаття присвячена мистецькій та дослідницькій діяльності І. Гончара та його послідовників. Ця діяльність являє собою важливу складову української культури, сучасного українського мистецтва та художнього культурницького життя Києва другої третини ХХ – ХХІ століття.

Ключові слова: І. Гончар, скульптура, мистецтво, народна культура.

Аннотация. Коваленко Н.П. Художественное наследие Ивана Гончара – скульптора, живописца, графика, искусствоведа, этнографа, гражданина. Статья посвящена творческой и исследовательской деятельности И. Гончара и его последователей. Эта деятельность представляет собой важную составляющую украинской культуры, современного украинского искусства и художественной культурной жизни Киева второй трети ХХ – ХХІ века.

Ключевые слова: И. Гончар, скульптура, искусство, народная культура.

Summary. Kovalenko N.P. The artistic legacy of Ivan Gonchar – sculptor, painter, graphic, art critic, ethnographer, citizen. The article is devoted to art and research activities of I. Gonchar and his followers and it is an important part of Ukrainian culture, Ukrainian contemporary art and art the cultural life of Kyiv second third of the ХХ – ХХІ century.

Key words: I. Gonchar, sculpture, art, folk culture.

Постановка проблеми. Одна з найактуальніших проблем сучасності – активно набираюча силу тенденція трансформації суспільства в умовах глобалізаційної моделі розвитку. Сьогодні українці зіткнулися з проблемою протистояння деяких аспектів мистецтвознавчого дискурсу, таких як єдиний модуль у будові європейського, а надалі і світового над-стилю з пошуком національної ідеї.

Зниження загального рівня культури людства дає про себе знати повсюди. Недбайливе ставлення до пам'яток архітектури, знищення культурної і мистецької спадщини України обумовлено складною політичною та економічною ситуацією, низьким рівнем духовності та моралі її населення.

Таким чином, з кожним днем зростає необхідність у збереженні і відродженні міцної національної культури, традицій українського народу з його багатовіковими устоями. Одним зі справжніх оплотів національної ідентифікації являє собою. Мистецька творчість І.Гончара- видатного мистця, його послідовників і спадкоємців залишається не достатньо вивченою та не аналізованою, як цілісний організм, що набуває розвитку у часі та просторі українського культурницького та мистецтвознавчого континіуму.

«Музей Івана Гончара», в якому міститься, зберігається і досліджується спадщина мистця, його послідовників і спадкоємців є важливою складовою української культури, сучасного українського мистецтва та художнього життя Києва другої третини ХХ – початку ХХІ ст. Все це і зумовлює актуальність заявленої в статті теми, яка полягає у комплексному вивченні творчості та культурницької діяльності І.Гончара. як чинника захисту та розвитку українського мистецтва та культури в цілому.

Аналіз останніх досліджень з даної тематики. Вивчені нами в процесі роботи над обраною темою літературні джерела складають три групи. Перша – праці загального (довідкового) характеру, в яких містяться окремі відомості про життя та творчість І.Гончара в контексті художнього життя України; друга – інтерв'ю з І.Гончаром, щоденники майстра та спогади його послідовників; третя – публікації в періодичних виданнях, присвячені діяльності художника, які в свою чергу поділяються на прижиттєві матеріали, що висвітлюють події з життя і творчості І. Гончара та статті, які були опубліковані після смерті митця.

Перша група джерел містить інформацію загального характеру, проте є важливою в контексті осмислення часу, в якому жив та працював Іван Гончар. Другу групу досліджень складають публікації в яких використовуються особисті спогади І.Гончара, а також спогади послідовників та відомих діячів культури, найвагомішою серед яких є книга «Терни і лаври» Гончара, що заснована на щоденниках майстра, які він вів протягом всього життя, що є найкращими свідками подій в житті художника та подій в Україні. В своїх інтерв'ю І.Гончар висвітлює окремі факти з культурницького життя України, які можуть допомогти визначити специфіку соціокультурних процесів того часу.

До третьої групи відносяться публікації в періодичних виданнях, в яких містяться окремі фак-

Надійшла до редакції 02.08.2012

ти з життя та творчості Гончара, репортажі, фото найвідоміших робіт та виставок, головних подій в житті майстра, що висвітлено в статтях М.Кагарлицького, О.Пошивайло, та ін., в яких розкриваються головні етапи творчого та життєвого шляху І.Гончара.

Не можна не згадати, що одним із головних досягнень в житті І.Гончара є створення Національного центру народної культури «Музей І.Гончара». Естафету майстра по збереженню культурних пам'яток гідно продовжують численні учні та послідовники., головними з яких є родина І.Гончара на чолі з його сином П.Гончаром, директором музею Гончара. Про важливу роль «Музею Гончара» свідчать численні публікації в періодичних, наукових та мистецьких виданнях.

Таким чином, є достатньо факторіологічного матеріалу, який дозволяє розкрити заявлену тему. В той же час, не зважаючи на те, що питання про вплив глобалізаційних процесів на українську культуру широко висвітлено в багатьох наукових роботах, в них не розглядалося це питання з точки зору використання багатой та різнопланової спадщини І.Гончара як чинника захисту та збереження української культури. Творчість громадського та культурного діяча, скульптора, графіка, живописця, народознавця, дослідника, Заслуженого діяча мистецтв УРСР, Лауреата Державної премії ім. Т.Г. Шевченка, Народного художника України Івана Гончара займає вагомe місце серед мистецьких здобутків в нашій країні ХХ ст. І.М. Гончар – один з ініціаторів створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Музею народної архітектури та побуту України, засновник відомого в Україні та за кордоном Громадського музею, який з 1960-х рр. стає осередком українського національного відродження..

Виклад основного матеріалу. Протягом чотирьох десятиліть, не припиняючи працювати як художник, Іван Гончар вів збирацько-народознавчу роботу.

Творчу спадщину І.М. Гончара як скульптора, графіка, живописця складають три основні жанри: сюжетні композиції, портрети, пейзажі. Портрети відтворюють скульптурні образи діячів української культури та мистецтва.

Скульптура. 1934 р. мистецька комісія присвоює І.М.Гончару кваліфікацію скульптора за низку представлених майстром скульптурних портретів, ескізів композицій, малюнків. Але помітною постаттю художник стає з 1939 року, коли виконує скульптурну композицію «Тарас – водоноша» до ювілейної виставки, присвяченій 125-річчю від дня народження кобзаря. Цей твір упродовж багатьох років прикрашає експозицію Київського музею ім. Т.Г. Шевченка. Пізніше у своїх спогадах художник описує свій творчий пошук по запропонованій темі та однакостайний позитивний вирок художньої ради в обличчі видатних діячів української культури О.Довженка, В.Г.Кричевського, Ф.Г.Кричевського, М.Бажана. [1,с.137-139] «Тарас-водоноша» – скульптурна композиція, яка має невеликий розмір. Для передачі відчуття страждання та неволі, але нескореності долі маленького хлопчика, майстер використовує засоби композиційного вирішення задач. Вертикально

розміщена дитяча постать, спавляє врвження птаха, що намагається злетіти вгору. Відра з водою в маленьких дитячих руках навмисне відображені на контрасті об'ємів. Тяжкі відра непропорційно великі щодо дитячої, одягненої не на зріст постаті хлопчика. Майстер засобами художньої виразності передає головну ідею скульптурної композиції, яка полягає у відображенні тяжких життєвих умов маленького Тараса, що заважають злетіти в височинь дитячим мріям і думкам. Проте фігура хлопчика з останніх сил, неначе птах, тягнеться в небесну далечинь.

Гончар належить до того покоління українських художників, яке продовжило шлях самостійної творчості після лихоліть Великої Вітчизняної війни, загартованого і збагаченого суворим її досвідом. Не випадково, що темі мужності, героїзму, душевної стійкості й віри свого народу в перемогу присвятив майстер роботи перших років після війни: «Гранатометник» (1945), «З поля бою», «Побратими» (1946), «Погруддя героя Радянського Союзу Одинцова» (1945).

Після війни Іван Макарович вдруге звертається до образу Т.Г.Шевченка. Скульптура «Молодий Шевченко», кілька варіантів якої Іван Гончар створює починаючи з 1950р. (один з них експонується у Третяковській галереї в Москві), вражає своєю потужністю. Відтоді до майстра прийшло справжнє народне визнання. Про це свідчить періодика того часу.[5,с.2-5.] Тема Т.Шевченка є провідною у творчості майстра, до якої він буде звертатися все своє плідне життя. Для створення постаті великого Кобзаря І.Гончар обирає великий розмір зображення в повний зріст і збільшував розмір скульптурної постаті, чим досягалось відчуття величності образу. За рахунок використання постаменту занижується лінія горизонту, постаті сприймаються знизу вгору, що також створює відчуття монументальності – це «Пам'ятник Т. Шевченку», «Тарас Шевченко із сестрою». Інакше композиційне рішення мають ідеї, втілені у вище описаних творах, таких як: «Тарас-водоноша» та «Молодий Шевченко». Відчуття польоту юнацької мрії у скульптурі «Молодий Шевченко» митець підкреслює вертикальним напрямком постаті; акценти також підпорядковані загальному композиційному задуму. В ролі акцентів виступають книги, розстібнутий жакет, які символізують прагнення до наук, надії, відкритості на зустріч майбутньому.

І. Гончар створив серію пам'ятників і скульптурних портретів діячів української культури. Художник виконує замовлення для Меморіальних музеїв в містах та містечках рідної України: Лесі Українки в Києві, Меморіального музею-квартири М.Коцюбинського в Чернігові, Національного заповідника Т.Г.Шевченка в Каневі, створює пам'ятники Григорію Сковороді у Переяславі тощо.

Вагомe місце у творчості Гончара як скульптора, посідають героїчні образи козацької доби, сповнені величі фізичної та духовної краси постаті народних ватажків – Богдана Хмельницького, Максима Залізняка, Івана Гонта (с.Гонтівка на Вінничині), Івана Підкови, Северина Наливайка, Семена Палія, Івана Сірка, монумент «Переяславська рада».

Численні твори митця зовсім різні за розміром, матеріалом та оздобленням, але з написаного з'ясовується головна ідея, мета творчості скульптора, яка відтворюється за допомогою художніх засобів. Майстер прискіпливо підкреслює та відображає характерні деталі костюму, приладдя, яке використувалось за часів задуманої теми. «Тарас-водоноша», «Пам'ятник Лесі Українки», тощо. Для митця не існує не важливих деталей, які, завдячуючи майстерності та реалістичній манері, в якій творив митець, а також за допомогою композиційних засад обраного формату, особливостям творчого стилю майстра, служать досягненню обраної мети в численних творчих роботах. Мета творчості полягає у нездоланній вірі, що прийде час оновлення, відродяться споконвічні традиції, постане сплюндрована правда про історію українського народу. Незважаючи на тоталітарний режим, що набирав обертів, художник Іван Гончар залишився неохитним і нескореним у прагненні відтворення душі плеканого ним народу.

Портретна галерея діячів української культури стала продовженням просвітницької місії Івана Гончара. Здається, що митець прагне зафіксувати у своїх скульптурних портретах видатні постаті українського мистецтва і всіх з ким зводить його життя. Етнограф Л.Орел відмічав, що у І.М.Гончара був великий потяг до людей активної дії, гострої думки, професійної захопленості, творчого горіння, про що свідчать його скульптурні портрети Г.Сковороди, І.Котляревського, С.Руданського, І.Нечуя-Левицького, І.Франка, М.Лисенка, А.Малишка, О.Гончара, Б.Гмирі, П.Майбороди, Н.Ужвій, Р.Старицького; портрети літературознавця і критика І.Дзюби, фольклориста Л.Яценка, етнографа Л.Орла.

Таким чином, зрозуміло, що художник мав за мету створення портретної галереї української творчої інтелігенції. Багато поетів, прозаїків, акторів, діячів мистецтв стали героями його чудових портретних композицій. У своїх роботах скульптор прагне відтворити характери своїх героїв. Він виявляє особливість людини, а не професії, одухотвореність творчої праці – не через зовнішні атрибути, а через внутрішній світ портретованого.

Секрет вдалого відтворення характеру людини полягає в тому, що І.М.Гончар працював з величезним захопленням і ентузіазмом та в тому, що багато скульптурних портретів створював з натури та особисто знав портретованих. Твори народжувалися у процесі бесіди, спілкування, коли людина «розкривалася». Саме тому, за кожним образом ми обов'язково бачимо внутрішній, ідейний, творчий або просто дружній зв'язок портретиста і портретованого. В першу чергу художник-скульптор прагнув передати людську суть портретованого, вмотивувавши матеріалом, масштабом, композицією, ракурсом, технікою, неповторністю миті, у яку «поселяв» своїх героїв.

Різні за стильовими особливостями і манерою виконання твори І.Гончара об'єднують вміння розкривати духовний світ людини, високий рівень професійного виконання, життєва переконливість і психологічна

виразність образу. Таким чином, розглядаючи творчу спадщину І. Гончара як скульптора, стає зрозумілим, що теми, обрані ним до роботи за радянських часів, не були нав'язані системою. Майстер не лише досконало володіє усіма секретами ремісницької професії, але й точно вхоплює мить, характер, чудово передає стан і настрій людини. Митець проявив себе тонким психологом, засобами творчості, своїм талантом Іван Гончар фіксував образи видатних діячів української культури та науки.

Живопис. Перші живописні проби І.Гончара мають яскраве багатокольорове забарвлення, реалістичний, чіткий малюнок. Вже в дитячих роботах Івана Гончара вбачаються задатки талану.

Окремі полотна зображують краєвиди нашої країни, історичні та архітектурні пам'ятки, місця, що втрачені назавжди внаслідок затоплення та аварії на ЧАЕС. Засобами кольору художник розкриває стан у природі, передає мінливі нюанси настрою в натурі. Іван Гончар замальовує краєвиди Подніпров'я, Галичини, Поділля, Донбасу, Київщини, Буковини та інші мальовничі куточки країни. Степові простори, сільські хаги, архітектурні ансамблі минулого – теми його пейзажних творів. Художник вважав, що в мистецтві потрібно дотримуватися правди колориту, щоб заговорити мовою насиченого кольору – мовою барв своєї землі.

Графіка. У творчому доробку майстра графіка представлена малюнками повоевних років (1942-1945рр.), тематичними альбомами: «Українське народне вбрання», «Історичні та культурні пам'ятки України» (1960 – 1980рр.).

Навіть під час війни І.М. Гончар не розлучався з мистецтвом. Серія малюнків: «Люди мого взводу», портретні та пейзажні начерки, замальовки «Поранений розвідник», «Медсестра Зосіна», «Баяніст Фірсов», «Перекур», «В часи дозвілля», «Дрезин», «Лівий берег Ельби», «Одна з вулиць Берліна» вражає спроможністю художника у часи битв, жорстокості бачити та відображати реальність, знаходячи і в ті часи військового повсякдення світло і цінність кожної прожитої миті.

І до сьогодні величезний скарб для етнографів, істориків, культурологів та мистецтвознавців є численна кількість графічних замальовок та етюдів зроблених Гончарем з пам'яток архітектури у 1930-х та повоевні роки. В ті часи нерідко художник замальовував архітектурний ансамбль, вид монастиря, чи церкву незадовго до руйнування. Пізніше Іван Гончар приєднався: «Допоки житиме – буде боронити і рятувати скривджене українське народне мистецтво» [3, с.7-8.].

Іван Макарович Гончар упорядкував вісімнадцять томів альбому «Україна і українці». За змішаним типом історично-етнографічного й адміністративно-територіального районування. [3, с.10.]

Величезний обсяг альбому (разом півтори тисячі аркушів) свідчить про масштабність цієї праці. Дослідник саме в цій праці бачив енциклопедію українського народознавства узагальненою та належно ілюстрованою, де замислювалося відтворити історико-культурну самобутність українських міст і

селищ. На сьогодні нащадки можуть бачити в альбомах красвиди, вбрання та побутове приладдя, що вже назавжди лишилось лише на сторінках дослідницького альбому, який зібрав митець.

Кожен аркуш – то мініатюра містечка, пам'ятка місцевості, її спільноті, звичаям, традиціям. Величезна кількість малюнків виконані темперою, аквареллю. Всі аркуші зроблені з любов'ю до мистецтва, до людей. Навіть підпис до кожної фотографії, до кожного власноруч намальованого візерунку має художню цінність.

В кожному з жанрів він знаходив свій підхід і своє їх розуміння. Визначне місце творчості майстра займають постаті козацької доби; портрети І.Гончара відмічені поглибленим трактуванням психологічної характеристики героїв, а пейзажі – точною передачею стану і настрою в природі. У своїх живописних полотнах художник зафіксував історичні типи українців, пам'ятки історії та архітектури, що назавжди зникли у бурхливому ХХ ст.

У всіх напрямках прочитується непідробна життєва правда у відтворенні дійсності задля збереження майбутньої культури. Вилучати, зберігати минуле, творити сьогодення, історію народу, передавати традиції, звичаї задля розвитку культури спільноти, ідентифікації нації. Людині для повноцінного життя, формування як особистості потрібна ідея. Це те, за допомогою чого суспільство здолає всі перешкоди. Ідея – це те, заради чого всі досягнення, це єдність і взаєморозуміння. Це струнка не тоталітарна ієрархія, спільнота, вертикаль влади якої сформована на громадських засадах, за вибором авторитету, а не інститутом влади. Це єдність, збереження, а також накопичення духовних і матеріальних благ, на гармонічно поєднане суспільство, яке не розірване релігійними, політико-регіональними та мовними проблемами. Таким чином, ідею культури, як поєднуючий елемент у єдиному просторі, Іван Гончар хотів воскресити замість діючої тоталітарної моделі суспільства. Виховавши єдність культури, релігії, народ буде збагачуватись, примножуватись, процвітати, буде здатний вдосконалювати систему, де духовна міцність буде запорукою захисту від зовнішнього протистояння. Поєднати, відкрити цю цілісність, і, таким чином, мати змогу захистити себе, вивчити, цінувати національне, щоб вийти в культуру інтернаціональну, єдиним мати рівність і вагу в інтернаціональному суспільстві. Про таку єдність дбав Іван Гончар, збираючи по зернах, по крихтам культурну спадщину, ведучи просвітницьку, педагогічну діяльність, вивчаючи історію, поєднуючи народ у страшнім кривавім сьогоденні, віруючи, надіючись на майбутнє, вибудовуючи ідею єдності нації. Тоталітарна модель суспільства не мала підґрунтя, була внутрішньо неспроможною вирішувати питання часу, жорстокою, притримувалась знищувальної політики щодо культурної спадщини народів, була передтечею наступаючого ворога в обличчі глобалізаційної моделі суспільства. Ідея ж Івана Гончара, заснована на духовних цінностях мала за мету навчитися протистояти цій загрозі. ніщо так не виховує як досвід особистого життя. Життя та спад-

щина Івана Гончара вчать поваги до себе і до всього що в світі є і світом створене.

З перших днів роботи музею І.Гончара (нині це Національний центр народної культури) Петро Гончар та його дружина Ніна Матвієнко приймали активну участь в його становленні. Вони всіляко примножують це унікальне етнографічно-мистецьке зібрання. Сьогодні в центрі національних культур музею Гончара знаходиться державний Всеукраїнський спеціалізований науково-дослідний центр і культурно-освітній заклад, що розбудовується на нових засадах згідно з принципами, закладеними його фундатором. Він постає не лише як меморіально-мистецтвознавча установа. Його метою є зберігання, дослідження та популяризація найбільшої в Україні приватної етнографічної колекції. Він також є авторитетним науково-мистецьким центром де організуються польові фольклорно-етнографічні експедиції, влаштовуються науково-практичні конференції, семінари та лекторії, проводяться святкування, художні виставки, засідання народознавчих та мистецьких клубів. В музеї працює 12 відділів і секторів, серед яких відділ фондів, життєпису і творчості І.Гончара, науково-дослідний, науково-експозиційний. Профіль музею визначено як етно-мистецтвознавчий [2, с.171].

Широкому колу глядачів і вузько спрямованому фахівцеві І.Гончар може бути цікавим насамперед різноманітністю жанрів і вподобань, реалістичним відображенням історичних постатей у скульптурних пам'ятниках та скульптурно-портретній галереї особистостей української культури та науки, в живописі і графіці фіксування обрядів і традицій українського народу, що зафіксовані майстром у численних творчих роботах. Протягом життя митець займався етнографічно-дослідницькою діяльністю, що мала гармонійне втілення творчої праці митця.

Музей. Іван Гончар плекав надію створити музей, де була б аутентична творчість майстра та збірка творів українського народу. Хата-музей стає прикладом заснування та розвитку музею нової формації. Митець задає напрямом, метою якого стає не тільки збереження примірників народної творчості, а й активне пропагування рідної мови, співів, святкових обрядів та традицій на території музею та за його межами. Музей являв собою фортецю незламного народного духу, що існувала в умовах складної тоталітарної дійсності. Ще за життя І.Гончара новий виток розвитку суспільства вимагав нових форм подачі інформації на всіх рівнях діяльності. Цією новою проблемою стала глобалізаційна модель розвитку, загроза якої не так відчувається, як тоталітарний режим, але є не менш підступною. Глобалізація – це новий виток розвитку цивілізації, перед проблемами якого постало суспільство. Це явище є наслідком розвитку цивілізації. Протистояти процесам глобалізації неможливо, швидкий розвиток прогресу не зупинити. Задачею сучасного суспільства в умовах глобалізації є збереження автентичності кожної нації. Згадуються слова великого українського Кобзаря Т.Шевченка: «І чужого навчайтесь, і свого не цурайтесь».[4,с.256] Одна з важливих проблем глобалізаційної моделі роз-

витуку суспільства тлумачиться як процес розчинення традицій народу, а з ними ідентифікації нації. Але потрібно у сучасних умовах не розчинитися, а за рахунок взаємодії з іншими народами культурно збагачуватись і розвиватись. На фундаменті минулого треба будувати майбутнє з урахуванням всіх сучасних умов, всебічно сприяти розвитку світової культури в умовах цивілізаційних процесів. Ці проблеми передбачав Іван Гончар та, враховуючи нові завдання розвитку суспільства, працював над створенням музею нового часу. Справу, яку започаткував І. Гончар, продовжують його нащадки. Але в зв'язку з економічною кризою виникають суперечності, дефіцит фінансування для розвитку культури і культурницьких програм. Видається гостро постала проблема не достатньої культурно-просвітницької компетентності викладачів, студентів вищих навчальних закладів гуманітарного напрямку: педагогічного, мистецтвознавчого, культурологічного та історичного. Потрібно на думку автора запропонувати внести в програму обов'язкове проведення учбово-дослідницьких лекцій в стінах Центру народної культури «Музей Івана Гончара» з метою просвітницької діяльності, збереження і подальшого розвитку традицій народної творчості і дослідження національно-українського мистецтва; запропонувати проводити культурні акції з ознайомлення з постійною та виставковою експозиціями музею.

Висновки. Таким чином, музей та представлена колекція, потужні наукові, творчі заходи, що впроваджуються під патронатом музею І. Гончара, природно впливатимуть на різні рівні культурного розвитку українського народу та забезпечать просвітницьку діяльність на багатьох рівнях суспільства, що спричинить зацікавленість не тільки вузького кола професіоналів, а й широкого кола громадян у визнанні того, що творча мистецько-культурницька спадщина І. Гончара є одним із стовпів народних традицій, який допомагає зміцнити фундамент культурницького відродження. Вивчення життєвого шляху майстра, його творчості, доторкання до вічного, яким є традиції українського народу, дозволить нам з впевненістю дивитись в майбутнє.

Література:

1. Гончар І. «Майстер, або Терни і лаври Івана Гончара»/І. Гончар, упоряд. Та авт. ... щоденникових нотаток Н. Поклад; кер. Проекту та авт. передм. В. Яременко. – К.: МАУГІ, 2007. – Вип. 10. – 708 с.: іл..
2. Бенфугаль Т., Дубиківська Л. Натхненний творчістю народу/Т. Бенфугаль, Л. Дубиківська//Київ. – 2003. – № 5. – С. 164-192
3. Україна й українці: історико-етнографічний мистецький альбом Івана Гончара (вибрані аркуші). – Київ: УЦНК «Музей Івана Гончара», ПФ «Оранта», 2006. – 344 с.
4. Шевченко Т.Г. «Кобзар – К.: Дніпро, 1976. – 575 с.: іл..
5. Лавренев Борис. Идеиность и мастерство. Художественная выставка 1950 года// Огонек. -1951. – №3. – Январь. – С. 2-5. – (Про представлення на виставці 1950 року в Третьяковській галереї роботи І.М. Гончара «Молодий Шевченко».